

ЗА ЛАШТУНКАМИ АКТУ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ УРСР

Станіслав Кульчицький
доктор істор. наук,
професор,
голов. наук. співроб.
відділу історії України
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

Чому комуністична більшість Верховної Ради УРСР 12 скликання [1] проголосила 24 серпня 1991 р. незалежність України? Чому комуністична більшість Президії Верховної Ради заборонила 30 серпня 1991 р. Комуністичну партію України?

Щоб відповісти на ці запитання, треба розібратися в конкретній політичній ситуації, що склалася влітку 1991 р. і хоча б коротко зупинитися на попередніх подіях. Передусім – на сутності ладу, від якого відмовився законодавчий орган УРСР, сформований після перших вільних виборів у республіканські та місцеві органи влади 4 березня 1990 р.

Кінцевим продуктом Російської революції 1917 р. стала створена **Володимиром Леніним** держава-комуна. Конструюванням влади у вигляді двох переплечених гілок – управлінської радянської (представленої в конституціях) і диктаторської партійної (в конституціях не представленої) – Ленін усунув населення реставрованої більшовиками Російської імперії від реальної влади і зосередив її в колі вождів Комуністичної партії.

Концепт комунізму у викладі **К. Маркса** і **Ф. Енгельса** виявився не менш утопічним, ніж попередні комуністичні доктрини, тому що спирався на позбавлених змісту поняттях загальнонародної власності і диктатури пролетаріату. Однак саме він був використаний радянською державою для обґрунтування експропріації суспільства. Володіння засобами виробництва перейшло до вождів, які таким чином доповнили диктатуру політичну диктатурою економічною. За два десятиліття насиллям (аж до геноциду) і пропагандою “світлого майбутнього” (з розподілом матеріальних благ за потребами) в СРСР був створений унікальний лад. Держава-комуна (термін В. Леніна) вторглася своїм кістяком – вертикалізованими інституціями та організаціями – в народну товщу й одночасно знищила незалежні від центральної влади горизонтальні суспільні структури. Тим самим утвердилася абсолютна залежність громадян від держави, тобто максимальний ступінь патерналізму й відповідно – тоталітаризму. Самі того не усвідомлюючи, радянські громадяни опинилися у викривленому світі, який виник не природним шляхом, а з голови однієї людини – Леніна.

З одного боку, максимальна централізація матеріальних і людських ресурсів допомогла радянській державі внести основний вклад у перемогу антигітлерівської коаліції в Європі. Надалі ця держава утвердилася як наддержавна і змогла нав’язати багатьом країнам свою матрицю розвитку. З іншого боку, вона не спромоглася гідно відповісти на нові історичні виклики, які несла з собою постіндустріальна епоха. Криза планово-директивної економіки у поєднанні із загніванням тоталітарного суспільно-політичного режиму змусили останнього генерального секретаря ЦК КПРС **М. Горбачова** взяти курс на “перебудову”. У ситуації краху, що наближався, довелося зробити наголос не на безнадійних

спробах вдосконалити економічну платформу, штучно створену в свій час під політичний режим, а навпаки – на пристосуванні режиму до постіндустріальної епохи. Щоб “модернізувати” створену В. Леніним систему влади, Горбачов переконав січневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС висловитися за обрання делегатів на партійні з’їзди і конференції із застосуванням альтернативних кандидатур та вибором поміж них одного делегата таємним голосуванням. Йшлося також про те, щоб залишити за КПРС “керівну і спрямовуючу” роль у суспільстві, але позбавити її диктаторських функцій і зосередити повноту влади в Радах, так само утворюваних шляхом вільних виборів. “Керівна і спрямовуюча” роль партії мала реалізуватися шляхом обрання партійних функціонерів до Рад та їхньої роботи в Радах або у виконавчих комітетах Рад. Це означало, що в кожній ланці владної вертикалі управління ставилися не тільки під контроль ланки більш високого порядку, але й виборців. Очікувалося, що КПРС як монополююча існуюча політична сила витримає випробування вільними виборами, збагатиться новими фахівцями, висунутими населенням і посилить свій вплив на суспільство.

XIX конференція КПРС (червень – липень 1988 р.) схвалила перехід до “повновладдя Рад”, а позачергова сесія Верховної Ради СРСР (листопад – грудень 1988 р.) затвердила цю конституційну реформу. Народові повернули узурповане після більшовицького перевороту 1917 р. право наділяти владою державних службовців. Комуністична партія перестала бути державною структурою, хоча зберігала за інерцією ознаки диктаторської влади. Найбільш далекоглядні партійні функціонери поспішали здобути високі посади в радянській вертикалі влади.

Лібералізація режиму покликала до життя величезну кількість “неформальних” організацій, утворюваних без дозволу КДБ і парткомів. В Україні десятки таких організацій створив Демократичний блок, який висунув вимоги досягнення реального політичного та економічного суверенітету республіки, створення багатопартійної системи, рівноправності усіх форм власності.

Перші вільні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад відбулися 4 березня 1990 р. Як і розраховували реформатори у Кремлі, переважну більшість місць у парламенті здобули представники компартійно-радянської номенклатури. Виключенням була Галичина (Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська області), де за кандидатів Демократичного блоку віддали свої голоси 85 % виборців [1, 11]. Проте в ситуації “революції знизу”, на яку почала перетворюватися після конституційної реформи 1988 р. горбачовська перебудова, яка задумувалася як “революція згори” (прикладів таких “революцій” у російській історії було немало, починаючи від епохи *Петра I*), перемога комуністів виявилася ілюзорною.

В опублікованих київською газетою «Комуніст» 9 серпня 2001 р. спогадах перший секретар ЦК Компартії України (1990–1991 рр.) *С. Гуренко* зауважив: “Уже в середині квітня (1990 р. – авт.) ми в ЦК відчули різницю між перемогою партії і перемогою представників

партії”. А у спогадах, опублікованих у червні 2010 р., колишній заступник голови Верховної Ради (від грудня 1991 р. – головою) *І. Плющ* відзначав: “Не дивлячись на те, що в складі депутатів 12 скликання вищого законодавчого органу було 373 члени Комуністичної партії (85 відсотків), суттєво вплинути на прийняття рішень з позиції цієї політичної сили вони не могли” [3, С. 20].

Компартійно-радянська більшість у Верховній Раді України кількісно переважала, але не панувала. Делегати від Народного руху і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, вміло використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі і нав’язувати їх політичному супротивнику, який перебував у стані паніки. Перша сесія парламенту почала працювати в постійному режимі від 15 травня 1990 р., і *В. Чорновіл* запропонував здійснювати пряму трансляцію її роботи по радіо і телебаченню. Комуністична більшість змушена була погодитись, і дискусії в парламенті почали безпосередньо впливати на настрої в суспільстві. У спогадах, написаних в червні 2010 р., тодішній завідувач відділом національних відносин ЦК КПУ і голова парламентської комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин *М. Шульга* підкреслював: “Кожен із щойно обраних до парламенту депутатів витримував шалену конкуренцію в своєму окрузі. Суперники в округах слідували за кожним його кроком, за кожною помилкою, обмовкою. Виборці з ранку до ночі слухали трансляції з Верховної Ради, вони знали за голосами майже кожного депутата. Залежність депутатів від виборців була в той час найбільшою за всі роки незалежності України” [3, С. 30–31].

На позачерговому Третньому з’їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. М. Горбачов змушений був відмовитися від зафіксованого у ст. 6 Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС в державі. Запровадженням “під себе” посади Президента СРСР, яка була чужою для радянської політичної системи, він зменшив небезпечне хитання влади між двома центрами – компартійним і радянським. Однак саме тоді вибори народних депутатів у союзних республіках породили одразу 15 нових центрів влади, і один з них – безпосередньо у Москві. На чолі Верховної Ради РРФСР став безкомпромісний суперник М. Горбачова – *Б. Єльцин*.

“Парад суверенітетів”, як назвав М. Горбачов прагнення периферійних еліт звільнитися від задушливих обіймів загальносоюзного центру, було започатковано у чотирьох регіонах СРСР ще до перших вільних виборів у Верховній Раді союзних республік, тобто до появи в радянських органах влади позаноменклатурних громадських діячів, найбільш рішуче налаштованих здобути незалежний статус для своїх народів.

16 листопада 1988 р. естонський парламент прийняв Декларацію про суверенітет Естонської РСР, в якій проголошувалося верховенство республіканських законів на її території порівняно із загальносоюзними законами. З такими ж ініціативами виступили 26 травня 1989 р. Литовська РСР, 28 липня – Латвійська РСР і 23 вересня 1989 р. – Азербайджанська РСР.

В усіх чотирьох випадках мова не йшла про вихід з Радянського Союзу, хоча в радянських конституціях, що приймалися після утворення СРСР, зберігалася норма про вихід без процедури її можливої реалізації.

Після виборів до республіканських парламентів 4 березня 1990 р. в країні склалася нова суспільно-політична ситуація.

Верховна Рада Литви 11 березня 1990 року прийняла Акт відновлення незалежності Литовської держави. 4 травня 1990 року Верховна Рада Латвії прийняла Декларацію про відновлення дії прийнятої Установчими зборами 15 лютого 1922 р. Конституції Латвійської Республіки. 8 травня 1990 року постанову з проголошенням виходу зі складу СРСР прийняла Естонія.

Парламентарі республік Балтії мали рацію: ці держави були включені до складу СРСР на підставі таємного пакту Ріббентропа–Молотова 1939 року, наявність якого визнав і засудив Другий з'їзд народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. Після проголошення незалежності три країни Балтії понад рік залишалися у невизначеному статусі. Президент СРСР М. Горбачов 6 вересня 1991 р. все-таки змушений був визнати їх незалежність.

Прагнення до суверенізації яскраво проявилось в Російській Федерації. Становище Росії у складі Радянського Союзу завжди залишалось двозначним. Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював її інтереси. У неофіційній “табелі про ранги” росіяни були титульною нацією в масштабі всього Союзу, а не тільки Російської Федерації. Це означало, що вони не ставали національно меншиною в будь-якій союзній або автономній республіці. Проте Російська Федерація була політично ущемленою, бо Кремль не міг собі дозволити існування двох рівновеликих центрів влади в Москві – союзної і російської.

З проголошенням політики перебудови Росія висувалася в авангард демократичного руху. У боротьбі з горбачовською “агресивно-слухняною” більшістю на Всесоюзних з'їздах народних депутатів оформився блок керованих **Андрієм Сахаровим** демократичних сил з номенклатурними функціонерами другого ешелону, який очолював Б. Єльцин.

У середовищі номенклатурних працівників України почали множитися так звані “суверен-комуністи”. Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів Верховної Ради УРСР не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації республіки. Голова Ради міністрів СРСР **М. Рижков** на засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989 р. зауважив: “Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Пахне загальним розвалом” [4, С. 99].

12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів РРФСР ухвалив Декларацію про державний суверенітет Росії. У Декларації проголошувалися “*рішучість створити пра вову державу у складі оновленого Союзу РСР*” і намір об'єднання Росії з іншими республіками на основі договору. Разом з тим Б. Єльцин залякував загальносоюзний центр закладеною в усіх радянських конституціях після утворення в 1922 р. єдиної союзної держави демагогічною нормою про вихід: “*РРФСР зберігає за собою право*

вільного виходу зі складу СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві» [5, С. 342].

19–23 червня 1990 р. в Києві проходив XXVIII з'їзд Компартії України. На ньому голова Верховної Ради **В. Івашко** відмовився від посади першого секретаря ЦК на користь С. Гуренка. 28 червня Верховна Рада почала обговорювати питання про державний суверенітет України, але через кілька днів 63 народних депутата на чолі з Івашком, які були делегатами XXVIII з'їзду КПРС, поїхали в Москву. Головуючим на сесії Верховної Ради залишилися заступник голови **І. Плющ**.

5 липня на обговорення парламенту внесли зведений проект Декларації, підготовлений на підставі багатьох пропозицій комісією з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин. Відповідаючи на запитання, коли парламент зможе проголосувати у першому читанні за Декларацію, І. Плющ заявив, що існує кворум для обговорення внесеного проекту, але нема кворуму для результативного голосування. Тоді наступного дня опозиційна Народна рада поставила питання про відкликання комуністів, які виїхали на партійний з'їзд в Москву. У випадку ігнорування цієї вимоги і подальшого саботажу роботи парламенту ставилося питання про зміну керівництва Верховної Ради. Переважна більшість ще не структурованої офіційно групи “За радянську суверенну Україну” (група 239) солідаризувалася з цілком природною вимогою опозиції. Зокрема, генеральний директор комбінату “Придніпровський” **В. Веретенников** заявив, що йому соромно бути присутнім на сесії, яка тиждень розглядає питання і жодного рішення не виносить. Військовослужбовець **В. Измалков** вказав, що він уже ставив на координаційній раді депутатської групи “За радянську суверенну Україну” питання про термінове відкликання депутатів з Москви, а наразі просить усіх присутніх проголосувати за те, щоб у понеділок 9 липня “*працювати тут по суверенітету*” [3, С. 355]. Відповідна постанова була прийнята переважною більшістю голосів.

Коли І. Плющ відкрив ранкове засідання 9 липня, він повідомив, що літак з делегатами партійного з'їзду вже приземлився в аеропорту “Жуляни”, після чого зачитав лист, підписаний **С. Гуренком** і **Л. Кравчуком**. “*Рішуче не можемо погодитися з твердженням Народної ради, – писали секретарі ЦК КПУ, – нібито ми, беручи участь у роботі з'їзду, ставимо вузькопартійні інтереси вище інтересів народу України. Кожній неупередженій людині ясно, що на з'їзді, до якого прикута увага всього світу, вирішується подальша доля не лише партії, а й нашої держави. І ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, її народу*” [3, С. 386].

Цей лист показовий під кутом зору використаної лексики. Суть справи навіть не в тому, що у секретарів ЦК КПУ – невід'ємної частини КПРС – язик не повертався вживати термін “*український народ*”. Позбавлені конституційною реформою 1988 р. диктаторської влади, вищі функціонери партії продовжували прикидатися вершителями долі радянських народів. Вони вже відчували, що перетворюються на маргінальну політичну

силу, але підтримали на з'їзді кандидатуру М. Горбачова на пост генерального секретаря ЦК КПРС, оскільки той очолив як Президент СРСР радянську владну вертикаль, яка стала не тільки самостійною, але й повновладною політичною силою.

Депутати від Народної ради популярно роз'яснили комуністам, що вони живуть і діють уже в іншій політичній реальності. Відповідаючи на лист Гуренка і Кравчука, старший науковий співробітник Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР **С. Головатий** зазначив: *“Давайте поставимо собі запитання: хто є сувереном на українській землі – український народ чи КПРС та її бойовий загін КПУ? Якщо КПРС-КПУ, то нічого нам, депутатам, тут робити і вирішувати питання державного суверенітету”*. Президент асоціації українських банків **О. Сугонято** сказав: *“Ми говоримо про те, що сьогодні влада має переходити від КПРС до Рад, і ми з вами зараз бачимо, як цей процес гальмується тими силами, які мали б відстоювати інтереси нашого народу”*. Голова Івано-Франківської обласної ради **Д. Захарук** запропонував негайно поставити на поіменне голосування питання про позбавлення В. Івашка обов'язків голови Верховної Ради [3, С. 389–391]. Завершуючи дискусію, що виникла стихійно, І. Плющ поставив на голосування пропозицію приступити до обговорення Декларації про державний суверенітет України. Після обговорення проект Декларації був прийнятий за основу і переданий в комісії для остаточного доопрацювання з тим, щоб парламент зміг 11 липня розпочати постатейне обговорення.

Ранкове засідання 11 липня почалося з сенсаційної новини: І. Плющ зачитав заяву В. Івашка про відставку з посади голови Верховної Ради. Щоб розвантажитися від партійних справ і зосередитися на обов'язках Президента СРСР, М. Горбачов запропонував В. Івашкові зайняти заснований ним пост заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Ця посада у деградуючій партії показала Івашкові більш вагомою, ніж повноцінний пост лідера республіканського парламенту.

Політичне капітулянтство В. Івашка шокувало українське суспільство, деморалізувало комуністичну більшість у парламенті й полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет України. Враховуючи історичне значення документа, депутати багатократно зважували кожну статтю, а за їхніми дебатами по телебаченню стежила вся країна. Остаточний текст Декларації був схвалений 16 липня 1990 р. майже усіма депутатами.

Після прийняття Декларації парламент розглянув заяву свого голови В. Івашка і задовольнив його прохання. Політична і психологічна ситуація, в яку потрапила КПУ після відставки В. Івашка, не дала змоги С. Гуренку взяти участь у балотуванні, і більшість депутатів, які представляли інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л. Кравчуку.

Друга сесія Верховної Ради почала свою роботу 23 жовтня 1990 р. прийняттям закону “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного закону) Української РСР”.

Ним скасовувалася стаття 6 про керівну роль КПРС в житті суспільства і проголошувалося верховенство законів республіки на території України. Візит Б. Єльцина у Київ 19 листопада, який ознаменувався підписанням українсько-російської угоди, істотно підвищив особистий авторитет Л. Кравчука і посилив позиції суверен-комуністів, які згуртувалися навколо нього.

Четвертий з'їзд народних депутатів СРСР у листопаді 1990 р. ухвалив рішення провести референдум з питання збереження СРСР. На референдум, що мав відбутися 17 березня 1991 р., Верховна Рада СРСР винесла запитання у підступній формі: *“Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?”*. Вирази “оновлена федерація”, “суверенні республіки”, “повною мірою” не мали правового наповнення і тільки заколисували громадян, які народилися в цій країні, – а інших не було. Позитивна відповідь на таке запитання обнулювала декларації про державний суверенітет, які проголошували верховенство республіканських законів над загальносоюзними.

Хоч “група 239” проголосувала за Декларацію про державний суверенітет майже в повному складі, надалі вона заблокувала зусилля опозиції втілювати в життя революційні норми цього документа. У тих випадках, коли нове законодавство все-таки ставало чинним, його саботували контрольовані КПУ виконавчі структури влади. Співвідношення між суверен-комуністами і ортодоксами в “групі 239” змінювалося на користь послідовників Л. Кравчука, але в 1990 і першій половині 1991 року тон все-таки задавали ортодокси. Власне, й сам Кравчук перебував на роздоріжжі. Через це Верховна Рада прагнула підтримувати діалог з центральною владою, яка вперше після 1920-х рр. була охоплена внутрішніми чварами.

У ситуації з референдумом Л. Кравчук врятував становище пропозицією провести одночасно з ним республіканське опитування за формулою *“Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”*. Громадяни України дали позитивну відповідь на обидва запитання переважачою більшістю голосів. Це означало, що референдум не зупинив процес дезінтеграції радянської наддержави, хоча ствердну відповідь на поставлене Верховною Радою СРСР запитання дали 70,2 % громадян, які взяли участь у голосуванні. А вже в республіканському опитуванні 80,2 % громадян підтримали Декларацію про державний суверенітет України.

Під час Всесоюзного референдуму Б. Єльцин провів через всеросійське опитування рішення про заснування поста Президента Російської Федерації, який мав визначитися всенародним голосуванням. У червні 1991 р. він виборов цей пост у гострій боротьбі, що дало йому велику перевагу у відносинах з Верховною Радою РРФСР. Приймаючи через три тижні після президентських виборів в Росії закон про заснування поста Президента України,

голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук теж на поліг на прямих виборах. 3 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла закони “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР” і “Про вибори Президента Української РСР”. Вибори призначалися на 1 грудня 1991 р.

У Кремлі результати референдуму 17 березня 1991 р. розглядалися як перемога. М. Горбачов розпочав переговори з республіками про укладення нового Союзного договору. 23 квітня 1991 р. він зібрав в урядовій резиденції Ново-Огарьово під Москвою керівників дев'яти союзних республік. Були відсутні керівники Латвії, Литви, Естонії, Вірменії, Грузії і Молдови. Зустріч, яка започаткувала так званий “новоогарьовський процес”, стала можливою завдяки відмові Горбачова від протистояння з Єльциним. Обидва мали спільний інтерес: уберегти Радянський Союз від розпаду.

Остаточний проект Союзного договору у Верховній Раді України зустріли без ентузіазму. Депутати підкреслювали, що він принципово відрізняється від схваленою Всеукраїнським опитуванням 17 березня Декларації про державний суверенітет. Парламент вирішив повернутися до його розгляду після 1 вересня.

2 серпня М. Горбачов оголосив по телебаченню, що Росія, Казахстан і Узбекистан підпишуть Союзний договір 20 серпня, а всі інші республіки – на З'їзді народних депутатів СРСР у вересні – жовтні 1991 р., після чого поїхав у Крим відпочивати. Йому довелося погодитися з Б. Єльциним про включення в Союзний договір формули оподаткування, яка залишала у розпорядженні російського уряду левову частку бюджетних доходів, утворених на її території. Не менш важливим було те, що всі підприємства союзного підпорядкування на території Росії переходили під юрисдикцію російського уряду.

У ніч на 19 серпня 1991 року в Москві утворився Державний комітет з надзвичайного стану (російська аббревіатура – ГКЧП). До складу заколотників, які ізолювали М. Горбачова в Криму, увійшли перші особи загальносоюзного центру. Ідейний натхненник ГКЧП, голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов 18 серпня виступив із заявою, в якій йшлося, що остаточний текст проекту Союзного договору, з яким погодився Президент СРСР, не врахував позиції союзної делегації, уповноваженої парламентом СРСР брати участь у новоогарьовському процесі. Заколотники мали на меті перешкодити підписанню трьома республіками Союзного договору 20 серпня, щоб попередити знецінення службових посад, які вони займали.

Вранці 19 серпня командував Сухопутних військ СРСР генерал В. Варенников у супроводі С. Гуренка і двох місцевих генералів прибув до голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів ГКЧП призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Л. Кравчук зайняв обережну позицію, але у виступі по телебаченню і радіо 19 серпня все-таки підкреслив: “Хочу висловити сподівання, що ми будемо єдині у своїх діях в ім'я демократії, громадян-

ського миру, які стануть надійною передумовою утвердження і розвитку суверенітету на Україні. Саме наша єдність стане запорукою нездійсненності будь-яких спроб із будь-якого боку діяти попри Конституції, повернути суспільство до такого роду владних чи інших структур і в центрі, і на місцях, які могли б стати над законом” [6, С. 104]. За в'язку слів приховувалася незгода голови парламенту зі спробами непозначених осіб стати над законом. Іншу лінію поведінки обрав президент Росії Б. Єльцин, який за відсутності М. Горбачова в Москві взяв на себе функції Президента СРСР. За перші два дні путчу виявилася небажання армії, КДБ і МВС СРСР брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день, коли виявилася, що за організаторами путчу ніхто не стоїть, вони визнали свою поразку.

20 серпня ситуація в країні ще залишалася невизначеною, але стало зрозумілим, що заколотники не можуть щось протипоставити зростаючому громадянському опору. Президія Верховної Ради цього дня ще не виробила спільної позиції щодо ГКЧП. З'явилася тільки “Заява сімох”. Семеро членів Президії (В. Гриньов, О. Ємець, Д.Павличко, В. Пилипчук, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Явоівський) висловили в ній підтримку демократичним силам Росії і запропонували громадянам України вдатися до масових акцій непокорі в разі загрози державному суверенітету республіки [7]. Після засідання Президії Верховної Ради, що закінчилося безрезультатно, Л. Кравчук у телефонній розмові з А. Лук'яновим заявив, що скликається позачергова сесія українського парламенту, який не визнає ГКЧП. Пізно ввечері ідентичну заяву оприлюднила Президія Верховної Ради України [8, С. 255].

Впродовж 19 і 20 серпня вісім обласних виконавчих комітетів (Вінницький, Дніпропетровський, Житомирський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Ужгородський і Чернігівський), а також Кримська АРСР визнали ГКЧП, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не було, а з ідейних переконань [1, С. 442]. 23 серпня, тобто після провалу путчу політбюро ЦК Компартії України зробило спробу “відмитися”, публікуючи заяву, в якій засуджувалася “авантюрна спроба антидержавного перевороту” і критикувався ЦК КППС, який “своєчасно не дав оцінки цим подіям, не інформував про їх суть партійні комітети на місцях” [9, С. 348]. Однак голова Львівської обласної ради В. Чорновіл, який 21 і 22 серпня перебував у Львові, організовуючи громадянський спротив можливим спробам ГКЧП захопити владу, передав вранці 23 серпня Кравчуку датовану 19-м серпня і підписану Гуренком шифротелеграму, в якій давалася вказівка всім парткомам, райкомам і обкомам КПУ підтримати ГКЧП.

Президія Верховної Ради 23 серпня 1991 р. збиралася кількаразово під акомпанемент повідомлень з надзвичайної сесії російського парламенту – про арешт В. Івашка, перепідпорядкування Радянської армії російському керівництву, опечатування приміщень ЦК КППС тощо. Стенограми не велися, але в інтерв'ю голові Асоціації народних депутатів України О. Барабашу від 6 липня 2011 р. Л. Кравчук розповів про атмосферу,

Мітинг на площі біля Верховної Ради України.
Київ, 24 серпня 1991 р..

яка панувала на цих обговореннях, що передували відкриттю позачергової сесії парламенту [2, С. 15]:

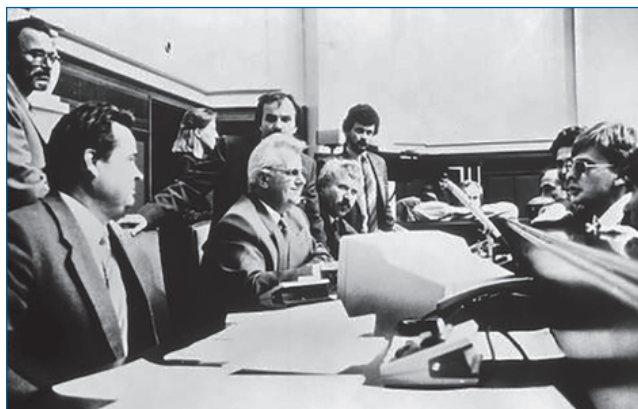
“Коли на Президії Верховної Ради одержали документи, як ЦК підтримувало ГКЧП...”

На Верховній Раді тоді документів не було, коли ставилось це питання (мова йде про засідання Президії 22 серпня, стенограма якого існує – авт.). А тут Чорновіл приніс зі Львова, де він вдалося там якось дістати телеграму, яку надіслав ЦК Компартії України в усі обкоми партії. Вони (члени Президії Верховної Ради – авт.) побачили, що оприлюднена така зрадницька стосовно України позиція, і страшенно перелякалися... Викликали ми на це засідання, наскільки я пам'ятаю, з Ради міністрів Масика, інших людей, міністра внутрішніх справ, тоді був Васишин. Ми їх викликали, вони розповідали, що відбувається в Україні, які йдуть процеси, що обкоми партії перебувають під серйозним тиском, що хочуть штурмувати приміщення ЦК Компартії України, про передачу їх у власність Верховної Ради. Всі відчували, що справа набуває дуже складного характеру. Отут вони злякалися”.

Злякалося не тільки колективне керівництво парламенту, але й усі депутати комуністичної більшості, які належали до компартійно-радянської номенклатури. Поділ “групи 239” на суверен-комуністів і ортодоксів був не ідеологічним, а кон'юктурним. У ситуації радикальних заходів, що їх вживав Б. Єльцин до керівників ЦК КПРС, вони бажали відгородитися від Москви. Вони надіялися, що становище у власній республіці ще залишалося під їхнім контролем.

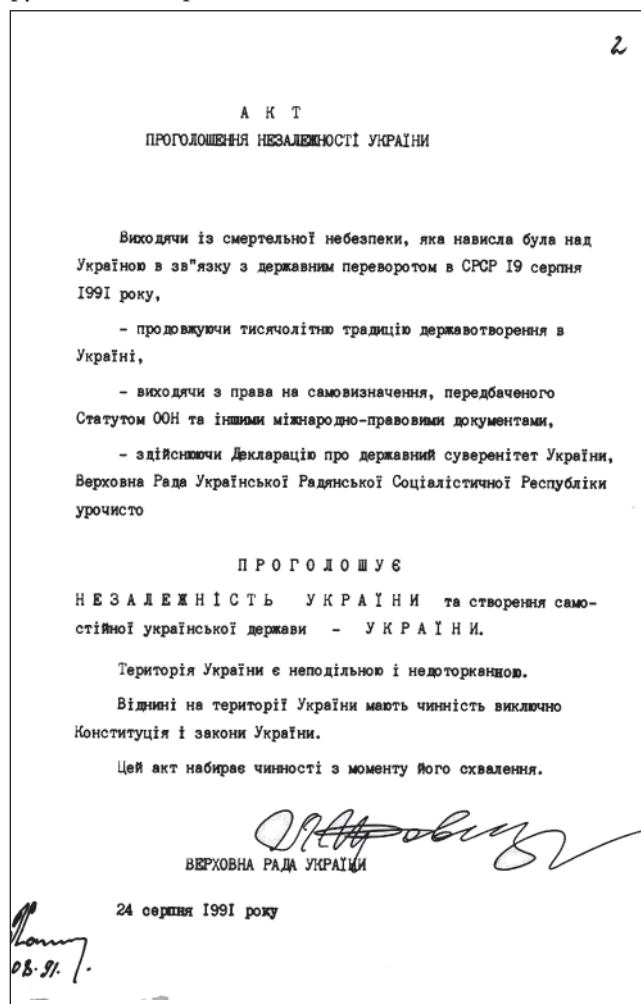
24 серпня о 10.00 відкрилася позачергова сесія Верховної Ради УРСР. Президія внесла на обговорення питання “Про політичну ситуацію”. З доповіддю мав виступити Л. Кравчук, зі співповідями – **О. Мороз** від більшості парламенту та **І. Юхновський** – від меншості.

Л. Кравчук вказав на необхідність наповнити реальним змістом проголошену парламентом і схвалену українським народом Декларацію про державний суверенітет України. Йшлося про негайне створення Ради оборони і Національної гвардії, департизацію правоохоронних органів, перепідпорядкуванні Верховній Раді України Збройних сил, розташованих на території республіки, підпорядкування тільки українському парламенту КДБ і МВС УРСР.

Засідання Верховної Ради України.
Київ, 24 серпня 1991 р.

Доповідь Л. Кравчук закінчив таким висновком: “Враховуючи докорінні зміни, що сталися зараз у країні, ми маємо також переглянути наші позиції відносно змісту Союзного договору. Україна може вступити лише в такий Союз, перебування в якому виключало б найменшу можливість зазіхань будь-кого на наш державний суверенітет” [1, С. 413]. Отже, очільник суверен-комуністів не ставив руба питання про вихід з СРСР.

Машинописний оригінал Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.
(https://www.archives.gov.ua/Sections/25_Nez/index.php?62)

Співдоповідь **О. Мороза** була емоційною, але беззмістовною. Натомість **І. Юхновський** виступив з уже напрацьованими пропозиціями Народної ради: негайно оголосити Україну незалежною демократичною державою, доповнити й зміцнити оголошення незалежності Всеукраїнським референдумом, який провести одночасно з виборами Президента України, зупинити діяльність КПРС на території республіки.

Після перерви одним з перших виступив **В. Яворівський**, який зачитав проект Акту Верховної Ради УРСР про проголошення незалежності України. Текст цього документу в основних рисах був підготовлений ввечері 23 серпня.

В. Яворівський у своєму виступі запропонував парламенту проголосити незалежність України. Текст відповідного документу в основних рисах був підготовлений ввечері 23 серпня п'ятьма народними депутатами – **В. Чорноволом**, **М. Горинем**, **І. Зайцем**, **Л. Лук'яненком** і **С. Головатим** [2, С. 499–500]. Припиняючи дискусію, що почалася й мусила бути нескінченною, **Л. Кравчук** зауважив: “народні депутати вважають, що потрібно подумати і вивчити, а не так одразу поставити на голосування і не проголосувати”, після чого оголосив перерву на одну годину [1, С. 456]. Ця година виявилася вирішальною у зміні позиції суверен-комуністів (ортодоксів, мабуть, в стінах парламенту вже не залишалось). Була усунута також озвучена **І. Юхновським** ідея пакетного голосування постанов про незалежність УРСР і заборону діяльність КПРС на її території.

І. Юхновський пішов до **Л. Кравчука** з текстом Акту проголошення незалежності України, прихопивши з собою **В. Чорновола** і **С. Головатого** [2, С. 499–500]. Проект Акту опинився в руках **Кравчука**, коли він зустрічався під час перерви з лідерами регіональних депутатських груп і викладав їм своє бачення ситуації, яка складалася в Україні, Росії і Радянському Союзі в цілому. Про ці зустрічі він розповів журналісту **В. Портнікову**, з яким розмовляв у травні 1997 року. **Портніков**, який 24 серп-

ня 1991 р. весь день знаходився у приміщенні Верховної Ради, ближче до вечора побачив у кулуарах Голову парламенту і запитав, яких результатів голосування слід чекати? Той відповів: “Я вже все вирішив. Я вже з усіма домовився”. Нагадавши про цю розмову в інтерв'ю з **Л. Кравчуком** у травні 1997 р., журналіст запитав: “Коли Ви встигли провести ці консультації?”

Пропозиція пакетного голосування була необережною, тому що практично гарантовано відстороняла єдино легітимний законодавчий орган республіки від прийняття рішення про незалежність України. **Л. Кравчук**, який тоді уже схилився до ідеї проголошення незалежності, так пояснював **Портнікову** свою позицію через шість років [2, С. 558]:

“Я запрошував до себе на зустрічі, перш за все, тих лідерів, за якими справді стояла більшість, це по-перше. По-друге, я тоді орієнтувався не стільки на фракції, яких не було, не стільки на групи, яких також не було, і Народна рада існувала суто номінально, адже організаційно вона не була позначена, тим більше, що в ніяких документах Верховної Ради це не передбачалося. А я орієнтувався на регіональні депутатські групи, тобто кожна область мала свого лідера, без винятку. І я запросив усіх лідерів областей – 25, і сказав їм, що склалася така ситуація: ми маємо голосувати. І не робіть того, що вам рекомендують, навіть коли говорив з львів'янами, з івано-франківцями, тому що це – безглузда, це – провокація. Тому, що таким чином одні хочуть виконувати якусь, будемо говорити, політичну акцію або позицію, а інші за непорозумінням – можуть не проголосувати за історичний Акт, який ось у мене. Я його їм в загальних рисах прочитав, познайомив, і вони всі сказали, що будуть голосувати за цей Акт”.

Поставлений на голосування, Акт проголошення незалежності України був прийнятий конституційною більшістю голосів: 346 народних депутатів “за”, 4 – “проти” при незначній групі тих, хто утримався. Референдум на підтвердження Акта призначався на 1 грудня 1991 р.

Верховна Рада України схвалила Акт проголошення незалежності України. 24 серпня 1991 р.

Підняття національного жовто-блакитного прапора над куполом будівлі Верховної Ради України. Київ, 24 серпня 1991 р.

На розвиток положень, проголошених в Акті, парламент прийняв того дня кілька постанов. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію. Урядові доручалося перевести у власність України підприємства союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування. Верховна Рада припинила діяльність осередків політичних партій в усіх органах влади та управління, в правоохоронних органах, установах радіо і телебачення та в інших державних установах, органах і організаціях.

Проблема КПУ як невід'ємної частини КПРС була розв'язана в ці дні не пакетним голосуванням, яке загрожувало неприйняттям Акту проголошення незалежності, але все-таки розв'язана. Причому рішення приймав не весь склад парламенту з прокомуністичною більшістю, а тільки його Президія, хоча вона теж складалася переважно з комуністів. 26 серпня Президія Верховної Ради видала Указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень компартійних комітетів для того, щоб забезпечити збереження майна і документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партпарату в підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Компартії України. ■

Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук зачитує Акт проголошення незалежності України. Київ, 24 серпня 1991 р.

**Прапор України вносять у Верховну Раду 24 серпня 1991 року.
На фото попереду – Іван Заєць, по боках тримають прапор Олександр Гудима і В'ячеслав Чорновіл.
Цю унікальну світлинку опублікував відомий український фотограф Єфрем Лукацький
23 серпня 2016 року до Дня Державного прапора України**

Література

1. Здобуття незалежності України, 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У двох томах. Том 1. Житомир: Рута. 2011. 752 с.
2. Здобуття незалежності України, 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У двох томах. Том 2. Житомир: Рута. 2011. 896 с.
3. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир: Рута. 2010. 868 с.
4. Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С. Горбачёва по реформированию и сохранению многонационального государства. М.: АСТ Москва, 2007. 526 с.
5. История России XX века. Под ред. А.О. Чубарьяна. М.: Просвещение. 2003. 352 с.
6. Хроника опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званним ГКЧП у серпні 1991 року. К., 1991.
7. Літературна Україна (Київ). 1991. 22 серпня.
8. Бойко О.Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. 2002. . 306 с.
9. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. В 3-х книгах. К.: Темпора. 2013. Кн. 3. 388 с.